

GEÇ ENDÜSTRİLEŞME SÜRECİNDE DEVLETİN ROLÜ: RUSYA ÖRNEĞİ

Ayda POLAT¹
Cem Okan TUNCEL²

Özet

Bu çalışma, Rusya'da maliye bakanları tarafından izlenen hükümet politikalarının ülkenin endüstrileşme hamlesinin gerçekleşmesinde oynadığı rolün irdelenmesini amaçlamaktadır. Gerschenkron'un geç endüstrileşme tezine göre İngiltere gibi erken sanayileşen ülkelerde özel girişimcilerin yarattığı sermaye birikimi sanayileşmeyi sağlarken, geç endüstrileşen Almanya'da yatırım bankaları daha da geç sanayileşen Rusya'da ise devletin uygulamaları sanayileşmeyi sağlamıştır. Bu nedenle geç endüstrileşen Rusya'da, endüstrileşme için gerekli olan birçok ön koşulun yerine devletin izlediği politikaların içerdiği unsurlar geçmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada Rusya'daki 1861 sonrasındaki endüstrileşme devletin izlediği bilinçli politikaların yarattığı bir süreç olarak incelenmektedir. Özellikle bu çalışma 19. yüzyılda Reutern, Bunge, Vyshnegradsky ve Witte gibi farklı Rus hükümetlerinin maliye bakanları tarafından izlenen endüstrileşme politikalarının benzerliği ve sürekliliğine odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Zorunlu Tasarruf Politikası, Geç Endüstrileşme, Devlet Politikaları, Rusya.

---

¹ Arş.Gör., Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, aydapolat@uludag.edu.tr

² Yrd.Doç.Dr., Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, cotuncel@uludag.edu.tr

The Role of State in Late Industrialization: The Russian Case

Abstract

The main purpose of this paper is to examine the role of government policies pursued by Russian financial ministers on industrialization spurt. According to Gerschenkron's Late Industrialization thesis, early industrializers like Great Britain could attribute their success to the "original accumulation" of capital by private entrepreneurs; late industrializers like Germany attributed their successes to investment banks, and late "late" industrializers like Russia found success in state-led industrialization practices. For this reason in Russia, the policies of government effectively substituted for the lacking prerequisites of modern industrialization. In this study, Russian industrialization which started after 1861 is investigated as a process creating by conscious policies of state. Specifically, this study focuses on similarities and continuities of industrialization policies which were followed by different Russian government's finance ministers namely Reutern, Bunge, Vyshnegradsky and Witte in nineteenth century.

Key Words: *Forced Savings, Late Industrialization, Government Policies, Russia.*

JEL: O23 N64 O52

1. GİRİŞ

Endüstrileşme sürecine Sanayi Devrimi'ni yaşayan Batı Avrupa ülkelerine göre daha geç giren Rusya'da bu sürece geçiş tarihi olarak literatürde ortak kabul edilen zaman, 1861 yılıdır. (Falkus, 1986: 60, Gerschenkron, 1962: 119, Gregory, 1972: 418-434, Ellison, 1965: 530) Bu yıl, Rusya'da tarımsal kesimde büyük bir çoğunluğu oluşturan serflerin Çarlık tarafından özgürlüğe kavuşturulmasını sağlayan Azatlık Yasası'nın çıktığı yıldır. 1861 Azatlık Yasası Rusya'da çağdaşlaşmanın başlangıç noktası olarak kabul edildiğinden, bu yasanın Rusya'daki endüstrileşmede oynadığı rol çalışmada ele alınacaktır. Bununla birlikte Rusya'da 1861 Azatlık Yasası'ndan önce atılan ekonomik temeller de dikkate alınmalı, bu dönemde özellikle tüketim malları endüstrisinde meydana gelen önemli gelişmeler göz ardı edilmemelidir.

Literatürde Rusya'nın endüstrileşmesi konusundaki en önemli tartışmalar, Çarlık hükümetlerinin bu konuda izlediği bilinçli ve planlı politikalar ile bu politikaların ekonomide yarattığı sonuçlara ilişkindir. (Von Laue, 1991: 64-79; Crisp, 1991: 258-268; Kahan, 1967: 460-477; Gerschenkron, 1962: 126-132, Falkus, 1986: 81) Bu tartışmalar, çalışmamızın da önemli eksenlerinden birini oluşturmaktadır. Aynı zamanda bu çalışma, bazı yazarların savunduğunun tersine, Rusya'nın, hem içsel

dinamikler açısından hem de dünya ölçeğinde sanayileşen ülkelerle karşılaştırmalı olarak, 1890'lı yıllara girildiğinde endüstrileşen bir ekonomi haline geldiğini göstermeyi amaçlamaktadır.

Geç endüstrileşen Rusya'da endüstrileşme süreci, erken endüstrileşen ülkelerdeki endüstriyel gelişmeyi kolaylaştıran unsurların yaratılması ya da bulunması ile gerçekleşebilmiştir. Bu unsurlar, endüstrileşme için gerekli olan koşulların yetersizliğinin, özellikle devlet politikaları yoluyla ortadan kaldırılmasıyla giderilmektedir. Bu bağlamda 1861 Azatlık Yasası'nı izleyen dönem ülkede, endüstrileşme süreci için hazırlık dönemi olarak nitelendirilmiş, Rus hükümetlerinin izlediği birbirine yakın politikalar ve aldığı benzer önlemler ülkede endüstrileşme için gerekli olan koşulların yaratılmasında temel bir rol oynamıştır. (Gerschenkron, 1962: 125)

Dolayısıyla bu çalışmada Rusya'daki 1861 sonrasındaki endüstrileşmenin planlanmamış piyasa etkisiyle kendiliğinden yaşanan bir süreç olarak ortaya çıkmadığı, tersine devletin izlediği bilinçli politikaların yarattığı bir süreç olduğu görüşü ele alınmaktadır. Bu çerçevede Rusya'da devletin izlediği politikalar; demiryolu yapımı uygulamaları, 1861 yılında serflerin özgürlüğünü kazanmalarını sağlayan Azatlık Yasası, gümrük tarife politikaları, zorunlu tasarruf politikaları ve Rusya'nın dünya ekonomisiyle bütünleşmesini sağlayan altın standardına geçiş için izlenen para ve maliye politikalarıdır. Bu çalışmada söz konusu politikalar, ekonomide yarattığı sonuçlarla birlikte değerlendirilecektir.

Bu çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Rusya'nın endüstrileşme süreci Alexander Gerschenkron'un "Geç Endüstrileşen Ülkeler Tezi" çerçevesinde değerlendirilmektedir. İkinci bölümde 1861 Azatlık Yasası öncesi dönemde Rusya'daki endüstrileşme çabaları incelenmektedir. Üçüncü bölümde ise Rusya'nın endüstrileşmesinde ağır sanayinin öne çıktığı 1861 sonrası gelişmeler dönemin dört güçlü maliye bakanı olan Reutern (1881-1886), Bunge (1887-1892), Vyshnegradsky (1887-1892) ve Witte (1893-1903) tarafından uygulanan iktisat politikaları çerçevesinde ele alınmaktadır.

2. TEORİDE RUSYA'NIN ENDÜSTRİLEŞMESİ

Ekonomik kalkınma literatüründe Rusya'nın endüstrileşme sürecine girişini kuramsal olarak irdeleyen yaklaşımlardan biri Alexander Gerschenkron'un "Geç Endüstrileşen Ülkeler Tezi"dir. Geç Endüstrileşen Ülkeler Tezinde Gerschenkron ülkeleri, endüstriyel gelişmelerini ayrı zamanlarda tamamlamalarına ve ekonomide endüstrileşmeyi sağlayan kurumların farklı özellikler taşımasına göre birbirinden ayırmıştır.

Gerschenkron tarafından İngiltere, Fransa ve İsviçre gibi ülkeler erken endüstrileşen ülkeler olarak kabul edilirken, bu ülkeleri yakalama isteğiyle devlet müdahalesine başvuran Rusya ve Japonya gibi ülkeler ise geç endüstrileşen ülkeler olarak tasnif edilmektedir. (Gerschenkron, 1962: 44) Avrupa’da yaşanan endüstrileşme deneyiminden yola çıkan Gerschenkron endüstrileşmeyi hedefleyen ülkelerde teknolojinin sürekli ilerlemesi nedeniyle kalkınma sürecinin finansmanı için güçlü kurumsal araçların devreye sokulması gerektiğini savunmuştur. (Chang, 2003: 24) Gerschenkron’un geç endüstrileşme tezine göre İngiltere gibi erken sanayileşen ülkelerde özel girişimcilerin yarattığı sermaye birikimi sanayileşmeyi sağlarken, geç endüstrileşen Almanya’da yatırım bankaları daha da geç sanayileşen Rusya’da ise devletin uygulamaları sanayileşmeyi sağlamıştır.

Tablo 1: İkame Faktörleri

Aşamalar	İleri Ülkeler (İngiltere)	Daha Az Geri Kalmış Ülkeler (Almanya)	Daha Fazla Geri Kalmış Ülkeler (Rusya)
1	Girişimciler	Bankalar	Devletler
2		Girişimciler	Bankalar
3			Girişimciler

Kaynak: Gerschenkron, 1962: 355

Gerschenkron’un deyişiyle geç endüstrileşen ülkeler arasına 1890 yılından başlayarak giren Rusya’nın endüstrileşmesi, Sanayi Devrimi’ni gerçekleştiren İngiltere, Fransa gibi ülkelerdeki endüstrileşmeyle aynı çizgiyi izlememiştir. Ona göre, bir ülkenin ekonomisi ne kadar geri kalmışsa endüstrileşme süreci için gerekli koşulların yerine o kadar çok o ülkeye özgü kurumlar ve kurumsal nitelikler geçmektedir. (Gerschenkron, 1962: 354) Gerschenkron’a göre İngiltere’de gerçekleşen sanayileşme, geri kalmış ülkelerde ancak bazı ikame edici kurumların varlığı ile başarılabilmiştir. (Gerschenkron, 1962: 355) Bu bağlamda, Gerschenkron Rusya’da tam endüstrileşmeyi başlatan temel etkenin eşdeyişle ikame edici kurumun, değişik politikalar izleyen devlet olduğunu öne sürmüştür. Gerschenkron farklı Avrupa ülkelerinin deneyimlerine bağlı olarak şekillenen endüstrileşme tipolojisinin özelliklerini şu şekilde ifade etmektedir:

“İngiltere küçük sermaye ve uzman girişimcilik gerektiren nispi olarak küçük ölçekli girişimlerle sanayileşmeye başladı. Yatırım sermayesi ihtiyacı girişimcilerin kendi tasarrufundan veya onun akrabalarından, müşterilerinden sağlandı, büyüme karların yeniden yatırıma aktarılmasıyla oluştu. Ancak Almanya sanayileşmeye

başladığı zaman teknoloji ve piyasalar daha karmaşık, fabrikalara ilişkin optimum ölçek daha büyük idi ve daha yüksek yatırım harcamaları gerektiriyordu. Ayrıca Almanya orta düzeyde geri kalmış bir ülke olarak daha az potansiyel girişimciye ve çok az likit sermayeye sahipti. Netice olarak da bankacılık sistemi hem sermayenin hem de girişimciliğin temel kaynağı haline geldi. Almanya'dan daha geri olan Rusya'da sanayileşme için sermaye, girişimcilik ve bankacılık sistemi yeterli değildi. 1880'lerin sonunda ve 1890'larda büyük ölçekli sermaye yoğun sanayilerin kurulmasında ve 1900'lü yıllarla birlikte bankacılık sisteminin oluşturulmasında Çarlık hükümeti büyük rol oynadı". (Gershenkron, 1962: 353)

Ayrıca geç endüstrileşen ülkelerde devletin ekonomiye müdahalesinin boyutu da geri kalmışlıkla yakından ilgilidir. Bu tür ülkelerde ekonominin geri kalmışlığı ne kadar büyükse, devletin müdahalesi de o denli büyük olacaktır. (Gershenkron, 1962: 127) Çünkü bu ülkelerde görece geri kalmışlık, toplumdaki ekonomik gelişme beklentisi ve sürekli durgunluk arasında gelgitlere neden olurken bu gerilim reel politikaya yansarak, ekonomik büyüme için gerekli koşulların yerine geçecek kurumsal değişimlerin yaratılmasına neden olmaktadır.

Gershenkron, Rusya'nın tam endüstrileşmesinde gerekli koşulların yerine geçecek temel sistematik unsurları şu şekilde formüle etmiştir: (Weiss ve Hobson, 1999: 119)

$$Dİ + AEP + GTK + AS + ZT = TAM \text{ ENDÜSTRİLEŞME}$$

Bu formülasyonda; Dİ = Demiryolu inşasını,

AEP = Ağır endüstri politikasını,

GTK = Gümrük tarife korumasını,

AS = Altın standardını,

ZT = Zorunlu tasarrufu temsil etmektedir.

Gershenkron, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren endüstrileşmenin Rusya için erken endüstrileşen ülkelere ulaşma kaygısıyla birlikte temel amaç haline geldiğini vurgulamaktadır. Bu temel amaca ulaşmak için Rusya, ihracatın artmasına, rublenin değerinin değişmemesine, dışarıdan ucuz ve daha fazla ödünç alınmasının sağlanmasına ve yabancı döviz ihtiyacının karşılanmasına yönelik olarak tedbirler almıştır. Bu önlemler, Rusya'da devletin ekonomiye rasyonel politikalar ile müdahale ettiğini göstermektedir.

Bu politikalardan biri ülkede geriye doğru bağlantılarla demir, çelik, kömür endüstrilerinin gelişimini ve ileriye doğru bağlantılarla endüstriyel mallar ile tarımsal ürünlerin pazarlara ulaşmasını, piyasaların gelişmesini sağlayan demiryolu yapımıdır. Özellikle pazarlara ve yerleşim bölgelerine uzak verimli tarımsal alanların ve endüstriyel bölgelerin birbirine

bağlanmasını sağlayan demiryolları, Rus endüstrileşmesinde temel rol oynayan itici kuvvetlerden biridir. Demiryollarının inşasıyla birlikte mal ticareti artmış ve bir pazar ekonomisi doğarak malların piyasa fiyatlarının birbirine yaklaşması mümkün olmuştur. (Metzer, 1974: 548) Dolayısıyla demiryollarının gelişimi, Rusya'da piyasa ekonomisinin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca demiryollarının gereksinim duyduğu sermaye donanımının büyük ölçüde yurt içinden sağlanması gayesi, ülkede ağır sanayinin gelişmesini sağlamıştır. Geriye doğru bağlantı etkisinin bir yansıması olarak, 1890'lı yıllarda Rusya'da elde edilen, demir, çelik ve kömür çıktısının büyük kısmı demiryolu yapımında kullanılırken, bu endüstriler de artan talebin etkisiyle giderek gelişmiştir. (Lenin, 1988: 427)

Rusya'nın endüstrileşmesinde etkili olan sistematik unsurlardan biri de devletin izlediği gümrük tarife politikasıdır. Daha önce düşük gümrük vergileri uygulanan Rusya'da, 1877 yılında ilk kez olarak gümrük vergilerinde bir yükselme gerçekleştirilmiştir. Ancak bu tarife sadece tüketim mallarını kapsamakta, hammadde ve yarı mamul malları içine almamaktaydı. Gümrük tarifeleri 1885 ve 1890 yılında tekrar artırılmış, 1891 yılında ise en yüksek ve en korumacı niteliğine kavuşmuştur. (Falkus, 1986: 77) Bilinçli olarak izlenen gümrük tarife politikalarıyla devlet, başta mali gelirlerini arttırmayı amaçlamaktadır. Bir türev yarar olarak da ülkedeki özellikle ağır sanayi yapısının korunması amaçlanmaktadır. Dolayısıyla ağır sanayi yalnızca demiryolu yapımının hızlanmasıyla ivme kazanmamış, aynı zamanda devlet tarafından yüksek gümrük tarifeleri yoluyla koruma politikaları izlenmesi ve çeşitli sübvansiyonlar uygulanmasıyla daha da gelişmiştir. Öte yandan, 19. yüzyılın sonuna doğru bu amaçlara ödemeler dengesi fazlası oluşturularak altın standardına geçişin kolaylaştırılması amacı da eklenmiştir.

Müdahaleci devlet yapısının temelini devletin izlediği zorunlu tasarruf stratejisi oluşturmaktadır. Devlet zorunlu tasarruf politikasıyla köylü ve işçiler üzerine ağır ve azalan oranlı vergiler koymakta ve zayıf tüketici sınıflarından toplanan vergiler başta demiryolu yapımı olmak üzere endüstrileşmede önemli rol oynayan alanlara yönlendirilmektedir. (Gerschenkron, 1962: 126) Böylece devlet, köylülerden sanayi sektörüne yaptığı gelir transferiyle ekonomik gelişmenin sağlanmasına katkıda bulunmaktadır. Bir zorunlu tasarruf politikası olarak artan vergiler, zaman zaman endüstriyel mallara olan yurtiçi talebin azalmasına neden olduysa da bu vergi gelirlerinin ağır sanayi de ve özellikle demiryolu yapımında kullanılması endüstrileşme sürecini hızlandırmıştır.

Rusya'nın endüstrileşmesindeki bir diğer sistematik unsur ise, ülkenin 1897 yılında altın standardına geçmesidir. Her şeyden önce Rusya altın standardına geçerek dünya ülkeleri içinde itibarlı bir ülke konumu elde

etmiştir. Bu konum ülke parası olan rublenin istikrar kazanması anlamına gelmekteydi. Rublenin istikrar kazanmasıyla birlikte hem dolaylı hem de doğrudan yatırımlar anlamında yabancı sermayenin ülkeye girişinde önemli artışlar gözlenmiştir. (Gregory, 1979: 384) Bu da sermaye kıtlığı çeken bir ülke için önemli bir avantaj anlamına gelmektedir. Altın standardına geçilmesinin başarılması, Rusya'nın dünya ekonomisi içinde önemli bir konuma gelmesinde etkin bir rol oynamıştır.

1861 yılında çıkarılan Azatlık Yasası, Rusya'nın özellikle kırsal kesimindeki toplumsal ve iktisadi geriliği yansıtan ve endüstrileşme sürecini yavaşlatan serflik rejiminin kaldırılmasıdır. Bu yasayla birlikte serflikten kurtulan Rus köylülerine ayrılan toprak payları, köylülerin serf konumunda iken kendi ihtiyaçlarını karşılamak için üretim yaptıkları toprak parçalarından çok daha küçüktü. (Falkus, 1986: 65) Bununla birlikte Rus köylülerine ayrılan toprak paylarının yetersizliğine rağmen köylüler eski toprak sahiplerine de kurtarma ödemeleri adı verilen tazminatları ödemek zorunda bırakılmışlardı. Köylülerin 49 yıl boyunca ödemek zorunda oldukları kurtarma ödemeleri toprakların piyasa fiyatının çok üzerinde belirlendiğinden, köylüler tarımsal topraklar üzerinde özel mülkiyet hakkı elde edememişlerdir. Bu yasayla birlikte yasal özgürlüklerine kavuşan köylüler ekonomik özgürlüklerine kavuşamadıkları gibi, komün sistemiyle toprağa daha bağlı hale gelmişlerdir. Ancak zamanla köy komünlerinin istikrarlı yapısını koruyamaması ve komün içinde zengin köylülerin fakir köylülerin topraklarını kiralayarak ya da satın alarak ele geçirmesi, çoğu köylünün topraksızlaşmasına neden olmuştur.

Gerschenkron'a göre; 1861 Azatlık Yasası'yla birlikte köylülere verilen toprakların yetersiz olması, komün sisteminin getirdiği finansal yükümlülüklerin ve devletin zorunlu tasarruf politikasının kırsal kesim üzerinde ağır yük oluşturması, köylülerin topraklarını terk etmelerine neden olmuş ve böylece sanayi için işgücü kaynağı yaratılmıştır. (Gerschenkron, 1962: 124) Özellikle nakit paraya duyulan ihtiyaç, köylülerin ürünlerini pazarlamalarına ya da endüstri sektöründe istihdam edilmelerine neden olmuştur. Bu ise, kırsal bölgeler ve kentler arasında önemli bir hareketliliğin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Dolayısıyla, Gerschenkron Geç Endüstrileşen Ülkeler Tezinde, 1861 Azatlık Yasası'nın sanayiye ucuz işgücü sağlamak için bilinçli olarak çıkarıldığını öne sürmektedir. Nitekim 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde fabrikalarda çalışan ücretli işgücü sayısındaki yüksek düzey de bunu kanıtlamaktadır. Ancak bazı yazarlara göre ise, 1861 Azatlık Yasası sonucu ortaya çıkan işgücü kaynağı planlanmamış piyasa etkisinden kaynaklanmaktadır. (Von Laue, 1991: 70) 1861 Azatlık Yasası'nın endüstrileşme amaçlı bir yasa olmadığını savunan yazarlar, yasanın temelini daha çok siyasi ve mali nedenlere dayandığını öne sürmektedir.

3. RUSYA'DA 1861 ÖNCESİ ENDÜSTRİLEŞME GİRİŞİMLERİ

Rusya'da endüstrileşmenin 1861 Azatlık Yasası'ndan sonra hız kazandığı ve bu dönemde devletin izlediği politikaların ülkeyi sanayileşen ülkeler grubuna soktuğu bir gerçektir. Ancak 1861 sonrasında yaşanan bu endüstrileşme birdenbire mi ortaya çıkmıştır sorusu tartışmaya değer gözükmemektedir. Rusya'da 1861 öncesinde sanayi, nüfusun çok büyük bir kısmını serflerin oluşturduğu görece yoksul bir tarım toplumunun içinde gelişti. Bu yapının doğal bir sonucu olarak Rus sanayi mallarına karşı iç talep düşük kalmaktaydı. Ayrıca mevcut serflik yapısını ortaya çıkaran feodal koşullar, ücretli işgücünün sanayi alanına girişini zorlaştırdı. 1861 öncesinde Rusya'da ekonominin temelini endüstriyel yapıdan çok geçimlik tarım üretimi ve büyük ölçüde kendine yeterli malikâneler oluşturmaktaydı.

Rusya'nın modernleşmesine paralel olarak sanayileşme alanındaki ilk gelişmeler Büyük Petro dönemine (1682-1725) rastlamaktadır. Büyük Petro döneminin Petro'nun öldüğü yıl olan 1725'e kadar süren son 25 yılında Rusya'da imalat sanayi üretiminde önemli gelişmeler ortaya çıkmıştır. Büyük Petro'nun endüstriye önem vermesinin en önemli nedeni, Rusya'nın askeri gücüne verdiği önemdi. Bu amaçla onun döneminde devlet, askeri gereksinimleri karşılamak amacıyla birçok sanayi kuruluşunun temellerini attı ve bunları bizzat kendi işletti. Bu çerçevede top dökümevleri ve silah sanayi kuruldu. Ayrıca demir ve bakır madenciliği alanında da çok önemli gelişmeler sağlandı. Özellikle askerlerin üniforma ihtiyacını sağlamak amacıyla da yünlü dokuma fabrikaları açıldı. Ayrıca donanmanın yelken bezi ve halat gibi ihtiyaçlarını karşılamak için ise devlet tarafından işletilen sanayi kuruluşları oluşturuldu.

Büyük Petro'nun 1725 yılında ölümüyle II.Katerina'nın 1762'de tahta çıkması arasındaki dönemde endüstri alanında önemli bir gelişme olduğu söylenemez. II.Katerina döneminde (1762-1796) özellikle tüketim malları sanayilerinde kapitalist bir gelişmenin ortaya çıktığı görülmektedir. Ekonomik girişimi mümkün olduğunca özgürleştirmek isteyen II.Katerina döneminde izlenen liberalleştirme politikaları snai işletmelerin ve üretimin artmasına neden olmuştur. 1762'de Rusya'da bulunan snai girişimlerin sayısı 600-700 civarında iken II.Katerina'nın hükümdarlığının sonunda snai girişimlerin sayısı 2000'i aşmıştır. (Madariaga, 1996: 148) Bu işletmelerde çalışanların sayısı da 81.780'e ve üretilen malların değeri ise 8.7 milyon rubleye ulaşmıştı. (Falkus, 1986: 41) Özellikle pamuklu, ipekli, yünlü dokumacılık, deri ve tarımsal ürünleri işleme endüstrileri gelişmişti.

Büyük Petro'yla başlayan ve II.Katerina döneminde devam eden gelişmeler, temelde ülkenin modernleşmesini amaçlamakta ve bu çerçevede devletin bürokratik ve askeri yapısının sağlamaştırılmasına, dolayısıyla

devletin ihtiyaçlarının karşılanmasına yöneliktir. Bu dönemdeki endüstriyel gelişim ne devlet girişimlerine dayanmaktadır ne de bilinçli bir devlet zorlamasının sonucudur. Bu endüstriyel gelişim, planlı bir devlet politikalarının bir sonucu olmaktan daha çok, askeri nitelik taşıyan girişimlerin yarattığı planlanmamış piyasa etkisinin bir sonucudur. Örneğin, bu dönemde kurulan tüm fabrikaların silah, savaş malzemesine yönelik olması ve seyrekte olsa demiryollarına yapılan yatırımların yine askeri malzemeleri taşıma maksatlı olması, 1861 öncesinde devletin, asıl hedefi endüstrileşme olan bilinçli bir politika uygulamadığını göstermektedir. Dolayısıyla 1861 öncesinde Rusya'daki endüstrileşme çabaları 1861 sonrası dönemle karşılaştırıldığında farklı özellikler taşımaktadır.

4. RUSYA'DA 1861 SONRASI ENDÜSTRİLEŞME POLİTİKALARI

1854-56 yılları arasında gerçekleşen Kırım Savaşı'ndan yenik çıkan Rusya'da, bu yenilginin en önemli nedenlerinden birisi askeri malzemelerin zamanında savaş bölgesine ulaşamamasıydı. Rusya'nın bu savaştan yenik çıkmasının bir diğer nedeni ise, sanayi teçhizatının ülkenin askeri gereksinimlerini karşılamada yetersiz olmasıydı. (Ellison, 1965: 527; Gerschenkron, 1962: 131, Kipp, 1975: 442) Ülkenin askeri ve iktisadi geriliğini açıkça gözler önüne seren Kırım Savaşı ile birlikte Rus devleti, endüstrileşmeye yönelik daha kapsayıcı stratejiler benimsemek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla Rusya'da 1861 sonrasında ağır endüstri kalkınmasına özellikle askeri endüstriyel temeli uyarmak için ulaşılmıştır. Endüstriyel ve askeri açıdan gelişmiş ülkeleri yakalama gayesi olan Rus devletinin bu doğrultudaki çabaları 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca devam etmiştir.

Bu bağlamda 1861 yılında çıkan Azatlık Yasası sonrasında devlet planlı ve bilinçli politikalarla endüstrileşmede temel bir rol oynamıştır. Bu dönemde endüstrileşme için gerekli koşullardan yoksun olan Rusya'da devlet, temelde bu koşulları ikame edecek sistematik unsurları üç şekilde harekete geçirmiştir. Birincisi; ekonomik gelişme amacıyla kurumsal değişikliklerle mülkiyet hakları sağlanmaya çalışılmıştır. İkincisi; endüstrileşme için gerekli ticari ve finansal ortamın yaratılması için devletçe izlenecek maliye ve para politikaları oluşturulmuştur. Üçüncüsü ise devlet bizzat girişimci olarak endüstrileşme sürecine katılmıştır.

Rusya'da 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın başlarına kadar uzanan dönemde yurt içi taşımacılık ağının geliştirilmesi, rublenin değerinde istikrarın sağlanması, yeni endüstrilerin kurulması ve emekleme döneminde olan endüstrilerin korunması için yürütülen devlet politikalarını maliye bakanları belirlemiştir. Ekonomik gelişmenin ancak endüstrileşme ile

sağlanabileceği görüşünü savunan Rus maliye bakanları, ülkenin endüstriyel gelişimini sağlayacak ekonomik politikalar bütününden meydana gelen bir sistem oluşturmuşlardır. (Kipp, 1975: 438) Bu sistemin bir sonucu olarak, Rusya’da endüstrileşme aşamalı bir süreç olarak ortaya çıkmıştır. (Wolfe, 1967: 196) Maliye bakanları tarafından izlenen endüstrileşme amaçlı politikalar birbirinin devamı niteliğinde gerçekleşmiş, bu politikaların izlenmesinde bireysel girişimler oldukça geniş yer tutmuştur. Birçok endüstrileşme deneyiminde iktisadi büyüme ile ilgili bireysel değerlendirmeler önemsiz kalırken, Rusya’da bireysel kararlar, ekonomik gelişme üzerinde oldukça önemli etkiler yaratmıştır. Bu bağlamda Rus maliye bakanları ülkede uygulanan endüstriyel politikaların en önemli yönetici ve uygulayıcıları haline gelmiştir.

Rusya’da 1862-1878 yılları arasında maliye bakanı olan Reutern döneminde izlenen politikalar sayesinde 1890’lı yıllarda yaşanan hızlı endüstrileşme sürecinin başlaması için gerekli şartlar hazırlanmıştır. (Bromley, 2002: 40) Bu bağlamda ülkenin endüstriyel gelişme sürecinde devletin bir aktör olarak süreci yönettiği ilk dönem Rus maliye bakanı Reutern’in dönemi olmuştur. (Trebilcock, 1981: 225)

Reutern, mevcut ekonomik düzeni sarsan oldukça farklı iktisadi görüşler ileri sürmüştür. Rus maliye bakanı, endüstriyel gelişmeyi sağlamak için liberal politikalar izlemiş, özel sermaye ve girişimcinin ekonomik gelişme sürecinde önemli rol oynaması gerektiğini belirtmiştir. (Kipp, 1975: 438) Ancak liberal ekonomik politikalar Rusya’nın endüstrileşmesi üzerinde olumsuz etkiler yaratmış, 19. yüzyılın sonlarına doğru Rusya’da bu politikaların yerini Friedrich List’in korumacılığa dayanan “ulusal ekonomi” düşüncesi almıştır.

Rus maliye bakanı Reutern, özellikle devletin mali durumunu güçlendirmek için tedbirler almış ve bu yönde politikalar izlemiştir. Reutern, bütçeye ek gelir sağlamak için dolaylı vergilerin uygulanması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca bu dönemde en önemli doğrudan vergilerden biri olan kelle (baş) vergisi de %80 oranında artmıştır. Yine bu dönemde, Rusya’nın mali zayıflığını gizlemek için bütçe olağan ve olağanüstü bütçe olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Demiryolları yapımı ve askeri harcamalar olağanüstü bütçe harcamaları içinde yer almış, böylece yüksek maliyetli harcamalar olağan bütçe dışında tutulmuştur. Olağanüstü harcamalar iç ve dış borçlanma gibi olağanüstü gelirler ile finanse edilmiştir. Bu mali tedbirlerle birlikte, olağan bütçe denkliğinin sağlanması kolaylaşmış ve ülkenin mali yapısının sağlamlığı artmıştır. (Von Laue, 1969: 11)

Liberal politikalardan yana olan Rus maliye bakanı Reutern döneminde düşük gümrük tarifeleri dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde ülkenin ihraç ettiği tarımsal mal miktarı artarken ithalat miktarının da düşük

gümrük tarifelerinin etkisiyle artması, ülkenin 1860 ve 1870'li yıllar boyunca dış ticaret açığı vermesine neden olmuştur. Ancak liberal gümrük önlemlerinin bazı endüstrilerin gelişmesi üzerindeki olumlu etkisini de inkar etmek mümkün değildir. Örneğin, demiryolları yapımı için gerekli olan ray ve lokomotif ihtiyacının büyük bölümünü yerli endüstriden temin edemeyen Rusya, demiryollarını bu malları ucuza ithal ederek kurmuştur. 1866-1875 yılları arasında lokomotif dışalımını yaklaşık 1 milyar rublenin üzerine çıkarmıştır. (Falkus, 1986: 75)

Öte yandan, Rusya'da altın rezervlerinin artırılması için uygun ödemeler bilançosunun oluşturulması gerekmektedir. Bu nedenle 1877 yılından itibaren gümrük vergilerinin altın olarak toplanması kararı alınmıştır. Böylece ülkeye hem altın girişi olmuş hem de kâğıt ruble ve altın ruble arasındaki nispi fiyat ilişkisinin değişmesi nedeniyle gümrük tarifelerinin reel değeri yükselmiştir. Reel tarife oranları %30-%50 yükselmiş ve gümrük tarifelerinden elde edilen vergi gelirleri artmıştır. (Hobson, 1997: 92) Reutern döneminde alınan bu ekonomik tedbirler daha sonraki yıllarda altın standardının benimsenmesini ve böylece rublenin istikrar kazanmasını kolaylaştırmıştır.

Rus kapitalizminin baş mimarı olarak da nitelendirilen Nikolai Khristianovich Bunge, 1881-1886 yılları arasında maliye bakanlığı yapmıştır. Rus maliye bakanı, özellikle ülkenin vergileme sisteminin modernleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. (Plaggenborg, 1995: 59) Bu dönemde ülkenin vergi sisteminde önemli değişiklikler meydana gelmiş, devletin mali yapısının çehresi tamamen değişmiştir. Dolayısıyla Bunge izlediği mali politikalarla sadece kısa dönemde bütçe açıklarını kapamaya çalışmamış, ayrıca ülkede geçerli olan vergileme sisteminde de köklü değişimler yapmayı amaçlamıştır.

Bunge, devletin mali sorunlarının vergilerle değil ekonomik büyüme ile çözülebileceğini savunmuştur. Bu bağlamda, Rus maliye bakanı öncelikle endüstriyel gelişmenin önündeki engelleri ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Böylece endüstrinin gelişmeye başlaması, demiryolları yapımı ve piyasaların genişlemesi ülkede vergi mükelleflerinin değişmesini ve vergilerin değişik zümreler arasında daha adaletli dağıtılmasını sağlamıştır. Bununla birlikte, Bunge devlet bütçesini iyileştirmek için yapılacak mali reformların yaratacağı sosyal sonuçları da değerlendirmiştir. Bu nedenle, nüfusun sosyal statüsüne göre değişen vergi yüküne dayanan bir vergi sisteminin oluşturulması gerektiğini savunmuş, vergi müfettişleri Rus halkının üstlenebileceği ölçüde vergi yükümlülüğü oluşturmaları için görevlendirilmiştir.

Bunge döneminde, köylülerin eski toprak sahiplerine ödemek zorunda oldukları kurtarma ödemeleri hariç köylüler üzerindeki bütün

doğrudan vergiler kaldırılmıştır. (Von Laue, 1969: 20) Bu vergiler içinde yer alan ve feodal dönemden kalan bir mali yükümlülük olan kelle (baş) vergisinin uygulanması için 1861 Azatlık Yasası'ndan sonra yasal bir zemin kalmamıştır. Bu nedenle kelle (baş) vergisi 1883 yılından 1887 yılına kadar aşamalı olarak kaldırılmış, sadece Sibirya'da 1897 yılına kadar uygulanmaya devam etmiştir. Rusya'da kelle (baş) vergisinin kaldırılması köylüler üzerindeki vergi yükünün nispeten azalmasına neden olmuştur. Böylelikle köylüler üzerindeki vergi yükü %25 azalmıştır. (Von Laue, 1969: 21) Ancak "eşitlikçi" bir vergi olan kelle (baş) vergisinin kaldırılması ile birlikte komünal yapı içinde mevcut olan eşitlikçi yaklaşım zarar görmüştür. Ayrıca 1861 Azatlık Yasası'ndan önce bu vergiden elde edilen 58 milyon ruble vergi gelirini ikame edecek bir gelir kaynağının bulunması gerekmektedir. (Plaggenborg, 1995: 56) Bu nedenle, Bunge döneminde 1875 yılından beri uygulanan toprak vergisinde değişiklikler yapılmış ve toprak vergisi kelle (baş) vergisinin yerini almıştır.

Öte yandan bütçeye ek gelir sağlamak için dolaylı vergilerin uygulanması gerektiğini savunan Reutern gibi, maliye bakanı Bunge döneminde de Rusya'da dolaylı vergilerin bütçe gelirleri içindeki payı yükselmiştir. 1885 yılında alkollü içecek, kibrit ve tütün tüketimi üzerinden alınan dolaylı vergiler artmıştır. Ayrıca 1881 yılına kadar şeker üzerinden alınan vergiler, şeker pancarı üretim miktarı üzerinden ödenirken, 1881 yılından itibaren vergileme sistemi değişmiş, vergiler şeker tüketimi üzerinden alınmaya başlanmıştır. Çünkü 1877 yılında 6.775 milyon ruble olan vergi gelirleri 1881 yılında 3.591 milyon rubleye düşmüş, devlet vergi gelirlerini arttırmak amacıyla vergileme sisteminde değişiklikler yapmış, bütçe gelirleri içinde dolaylı vergilerin görece önemi yeniden artmıştır. (Sanders, 1984: 658) Bu dönemde, vergi sisteminde meydana gelen değişimler ile birlikte vergi gelirleri %45.9 artmıştır. (Plaggenborg, 1995: 56)

Bunge, endüstrileşmenin köylüler üzerinde ağır mali yükümlülükler yaratmadan esnaf ve girişimcilere uygulanacak ılımlı vergiler ile finanse edilebileceğini vurgulamıştır. Bu nedenle, maliye bakanı ülkedeki esnaf ve girişimcilerin mali yapının dışında tutulmaması gerektiğini savunmuştur. Rusya'da 1885 yılında ilk kez kar üzerinden vergi alınmaya başlanmıştır. Öte yandan, 1886 yılından itibaren hanehalkının faiz gelirleri de vergilendirilmiştir. 1886 yılından itibaren bu vergiden elde edilmesi beklenen gelir yaklaşık 10 milyon rubleydi. (Plaggenborg, 1995: 56) Dolayısıyla Rus maliye bakanı Bunge döneminde vergi sisteminde meydana gelen değişimler vergi yükünün kentleri ve endüstriyi de etkilemesine neden olmuştur. Bu dönemde yapılan vergi reformları ile birlikte Rusya'da kişi başına düşen vergi yükü de değişmiştir. Plaggenborg'a göre, Bunge döneminde alınan mali tedbirler ile köylüler üzerindeki vergi yükü nispeten

azalmış, kentlerin ve girişimcilerin üzerindeki vergi yükü nispeten artmıştır. (Plaggenborg, 1995: 59)

Ancak Rus maliye bakanı Bunge döneminde, ülkede yapılan vergi reformları bütçe açıklarını ortadan kaldıramamıştır. Özellikle tarımsal kesimden elde edilen doğrudan vergi gelirlerinde meydana gelen azalmayı finanse etmek için maliye bakanı gümrük tarifelerini arttırmak zorunda kalmış, tarife oranları 1885 yılında çıkarılan bir yasa ile değişmiştir. Bu dönemde demir ve çelik başta olmak üzere birçok malın üzerine konulan tarife oranları %20 yükselmiştir. (Von Laue, 1969: 20) Böylece tarifelerden elde edilen vergi gelirleri artmıştır. Bunge, gümrük tarifelerinde yapılan düzenlemelerin devletin gelir kaynaklarını güçlendirmek için yapıldığını, tarife oranları düşürülse dahi tüketim harcamalarında meydana gelen bir artışın vergi gelirlerinde azalışa yol açmayacağını belirtmiştir. (Hobson, 1997: 94) Öte yandan, Bunge liberal politikalar izleyen Reutern'den farklı olarak ithalatın kısıtlanması ve rublenin istikrarının sağlanması için de korumacılık politikalarına başvurmuştur. Böylece 1882-1886 yılları arasında Rusya'da dış ticaret fazlası yıllık 68 milyon ruble olmuştur. (Hobson, 1997: 98)

Rus maliye bakanı Bunge döneminde “Köylü Toprak Bankası” ve “Soylular Bankası” kurulmuş, bu bankalar köylülere ve toprak sahiplerine toprak alım satımını kolaylaştırmak için kredi vermiştir. Köylü Toprak Bankası aracılığıyla köylüler tek başına veya toplu olarak ilave ekilebilir toprak elde etmiştir. Bu banka, toprak mülkiyetinin soylu toprak sahiplerinden köylülere doğru aktarılmasını sağlayan önemli bir aracı kurum olmuştur. Ancak, Köylü Toprak Bankası kurulduktan sonra, dokuz yılda köylü topraklarındaki artış sadece %1.2 olarak gerçekleşmiştir. (Gerschenkron, 1965: 770) Borçlanma döneminin uzatılması ve faiz oranlarının düşürülmesi ile birlikte borçlanma koşulları daha sonraki yıllarda kolaylaşmıştır. (Rogger, 1983: 85) Soylular Bankası ise, soylu toprak sahipleri için Köylü Toprak Bankası ile benzer uygulamalarda bulunmuştur. Böylece, tarımsal verimlilik artırılmaya çalışılmıştır.

Öte yandan Rusya'da ilk kez maliye bakanı Bunge döneminde devlet endüstriyel işgücü ile ilgili yasal düzenlemeler yapmıştır. (Von Laue, 1969: 21) Özellikle çocuk işgücünün ekonomideki önemini azaltmaya yönelik, çocukları ve kadınları koruyan hükümler içeren iş kanunu hazırlanmıştır.

Sonuç olarak, Rusya'da maliye bakanı Bunge döneminde izlenen para ve maliye politikalarına endüstrileşme amacı damgasını vurmuş ve bu dönemde ekonomik büyüme için modern anlamda düzenlemeler yapılmıştır. Ancak bu dönemde verimsiz hasat dönemlerinin yaşanması mali sıkıntılarının artmasına neden olmuş, rublenin değeri sürekli düşerek en düşük seviyeye

ulaşmıştır. Bu nedenle, Rus maliye bakanı görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır.

1887-1892 yılları arasında Rus maliye bakanı olan Ivan Vyshnegradsky, diğer maliye bakanları Reutern ve Bunge dönemlerinde olduğu gibi uluslararası para piyasasında rubleyi istikrarlı kılabilmek amacıyla bütçe fazlası yaratan mali tedbirler almış ve özellikle bu yönde politikalar izlemiştir. Rusya'nın ekonomik sisteminin tamamen modernleşmesi gerektiğinin bilincinde olan Vyshnegradsky, ülkede ekonomik reformun gerçekleştirilmesinin mevcut parasal ve mali sistemin değişmesi ile mümkün olabileceğini savunmuştur.

Bu dönemde devletin izlediği zorunlu tasarruf politikasıyla zayıf tüketici sınıflarından toplanan dolaylı vergiler artmış, elde edilen dolaylı vergi gelirleri kamu harcamalarının yaklaşık %72'sini karşılamıştır. (Wolfe, 1967: 197) Rus maliye bakanı, dolaylı tüketim vergilerinin yanı sıra alkollü içecek monopolünün de bütçe için etkin bir gelir kaynağı olduğunu savunmuştur. Bu nedenle ülkede alkollü içecek monopolünün oluşmasını desteklemiştir. Devletin bu monopolden elde ettiği gelirler ise yaklaşık %30 civarında artmıştır. (Harcave, 2004: 39; Milward and Saul, 2012: 386) Ayrıca devlet harcamalarının da azaltılmasıyla Rus ekonomik tarihinde ilk kez Vyshnegradsky döneminde bütçe fazlası verilmiştir. (Trebilcock, 1981: 228) Devlet bütçesi 209.4 milyon ruble fazla vermiş, ülkenin altın rezervi iki kat artmıştır. (Anonich, 2006: 411; Rogger, 1983: 101)

Öte yandan 1891 yılında en yüksek ve en korumacı niteliğine kavuşan gümrük tarifeleri de devletin mali gelirlerini arttırmayı amaçlamıştır. 1891 gümrük tarifeleri ile birlikte elde edilen vergi geliri 1894 yılında 183 milyon ruble olarak gerçekleşmiştir. Mali nedenlerle uygulanan yüksek tarife oranları ile bir türev yarar olarak da ülkedeki özellikle ağır sanayi yapısının korunması amaçlanmıştır. (Sontag, 1968: 535) 1891 yılında uygulanmaya başlayan yüksek gümrük tarifeleri Avrupa'da uygulanan çoğu gümrük tarifelerinden daha yüksek koruma gücüne sahipti. Sanayi girdileri ve sanayi mallarına uygulanan tarife oranlarında 1868 tarifesine göre, 1891 tarifesinde belirgin artışlar ortaya çıkmıştır. Örneğin, demiryolu sanayinde önemli aramalı olan çelikteki tarife 1868'de ancak pud³ başına 20 ile 50 altın kopek⁴ arasında iken bu oran 1891 tarifesinde 150 kopeke kadar ulaşmaktaydı. Aynı şekilde lokomotifte uygulanan gümrük tarifesi 1868'de 30 altın kopek iken, 1891 tarifelerinde 170 kopeke çıkararak çok önemli bir artış göstermişti. (Falkus, 1986: 77)

³ 1 pud yaklaşık 16,3 kg. tutan Rus ağırlık ölçü birimidir.

⁴ Rublenin yüzde birine eşit para birimi

Rus maliye bakanı Bunge döneminden farklı olarak Vyshnegradsky döneminde Rusya’da verimli hasat dönemleri yaşanmıştır. 1887 ve 1888 yıllarında yaşanan verimli hasat dönemleri ve aynı dönemde köylülerin gecikmiş vergi borçlarını ödemeleri için izlenen politikalar, tahıl ihracatının artmasına neden olmuştur. 1891 yılında yaşanan kıtlık döneminde ise Vyshnegradsky, oldukça soğukkanlı bir tavırla “*gerekirse aç kalacağız, ama tahıl ihracatı yapmaya devam edeceğiz*” ifadesini kullanmış, ülkenin mevcut ihracat düzeyinin korunması gerektiğini savunmuştur. (Mosse, 1996: 91) Dolayısıyla bu dönemde tahıl ihracatında meydana gelen artış köylülerin artan refahının bir sonucu olmaktan daha çok ağır vergi yükümlülüklerini yerine getirme çabasının bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. (Von Laue, 1969: 30) Bu bağlamda Rusya’da, vergilerin iki önemli işlevini reddetmek mümkün değildir. Birincisi, devlet gelirleri artmış, ikincisi ise vergi yükü köylüleri daha çok tahıl ihracatı yapmaya özendirmiştir. Dolayısıyla bu dönemde, Rusya’nın ihracatında meydana gelen artışın büyük kısmı tahıl ihracatından kaynaklanmış, tahıl ihracatı en yüksek seviyeye ulaşmıştır. (Mosse, 1996: 91) Ayrıca Rusya’da devlet yine ihracatı teşvik etmek amacıyla şeker ihracatçılarına sübvansiyon vermiştir. Bu dönemde, Londra piyasalarına şeker yurtiçi fiyatın üçte biri değerinde bir fiyattan ihraç edilmiştir. (Von Laue, 1969: 27) Öte yandan Rusya’nın uyguladığı gümrük tarifeleri ve tarım ürünlerinde ihracatı arttıran önlemleri sayesinde 1880’li yıllardan itibaren dış ticaret fazlası ortaya çıkmıştır. 1882-1886 yılları arasında dış ticaret fazlası 68 milyon ruble iken, 1887-1891 yılları arasında 311.2 milyon rubleye yükselmiştir. Üstelik Rus maliye bakanı Vyshnegradsky dış giderleri azaltmaya çalışırken Rus turistlerin yurtdışına çıkışını azaltmayı başaramamış, buna rağmen 311.2 milyon ruble olan ihracat fazlası ülkeye altın girişi sağlamak için yeterli miktarda olmuştur. (Mosse, 1996: 90; Hobson, 1997: 98; Crisp, 1953: 161) Rusya’da dış ticaret dengesinin pozitif olmasıyla birlikte oluşan dış ticaret kazançları, dış borçları da karşılayabilecek kadar artmış böylece dış ticaret kazançları yurt içi sermaye piyasalarının da gelişmesini sağlamıştır.

Vyshnegradsky döneminde Rusya’da demiryolları yapımındaki artış görece olarak yavaş olmuş, bu dönemde demiryollarına yapılan toplam harcama 309.6 milyon ruble yıllık bazda ise yıllık 51.6 milyon ruble olarak gerçekleşmiştir. (Crisp, 1976: 26) Buna rağmen 1890 yılında, demiryolları ağının genişliği bakımından Rusya, dünyada beşinci sırayı almıştır. (Falkus, 1986: 87) Demiryolları yapımı ile birlikte tahıl ihracatında taşımacılık maliyetleri azalmış, devlet Rusya’nın iç kesimlerinden limanlara tahılın ucuz ulaşımını sağlamak için nakliye ücretlerini düşürmüştür. Vyshnegradsky döneminde nakliye maliyetlerindeki azalış ilk kez ekonomide ciddi bir etki yaratmıştır. (White, 1976: 112)

Rusya’da Vyshnegradsky döneminde devlet gelirlerindeki artış, Rus maliye bakanının vergi toplanmasına verdiği önem neticesinde vergi toplama etkinliğinin ve ürün miktarının aşırı artmasının sonucu olarak açıklanabilir. Vyshnegradsky tarafından alınan bu mali tedbirler bir yandan uluslararası para piyasasında rublenin istikrar kazanmasını sağlarken, diğer yandan 1897 yılında altın standardına girişi kolaylaştırmıştır.

Rusya’da 1892-1903 yılları arasında maliye bakanlığı görevini yürüten Sergei Witte döneminde devlet-ekonomi ilişkisi yeniden biçimlenmiştir. Bu dönemde, devlet kapitalizmi olarak ifade edilen “Witte Sistemi” ile birlikte Rus hükümeti tarafından izlenen endüstrileşme politikaları katı ve devamlı bir sistem içinde uygulanmıştır. (Von Laue, 1951: 185; Rogger, 1981: 404) Bu sistem, Rusya’da tam kullanılmayan kaynakların daha etkin kullanımını sağlarken, endüstriyel gelişmeye uygun koşullar yaratmıştır. (Kipp, 1975: 437)

Theodore H. Von Laue, Rus modern tarihinde ilk kez kapsamlı bir ekonomik politikanın maliye bakanı Sergei Witte döneminde uygulandığını savunmaktadır. (Von Laue, 1962: 215) Rus maliye bakanı Witte, bu nedenle “Rusların Colberti” ve “Rusya’nın aksi dahisi” olarak nitelendirilmektedir. (Harcave, 2004: 3) Ekonomiye bakış tarzı milliyetçiliğinden kaynaklanan Witte, Rusya’nın endüstriyel potansiyelinin büyüklüğüne inanmış vatansız bir maliye bakanı olmuştur. (Von Laue, 1951: 180) Rus maliye bakanı Witte ise kendini “*Rus halkının büyük ekonomik birliğinin idari yöneticisi olarak*” tarif etmektedir. (Trebilcock, 1981: 231)

Almanya’nın endüstrileşmesi bağlamında, endüstrileşmenin ulusal ekonomik politikanın temel amacı olduğunu ifade eden Friedrich List, endüstriyel gelişme ile birlikte görece geri kalmış ülkenin ekonomik ve politik bir güç haline dönüşeceğini savunmuştur. (Von Laue, 1951: 178) Friedrich List’in düşüncelerinden⁵ etkilenen Rus maliye bakanı Witte, 1889 yılında “Ulusal Ekonomi ve Friedrich List (The National Economy and Friedrich List)” başlıklı bir kitapçık bastırması, bu kitapçıkta modern bir siyasal yapının gelişmiş ulusal ekonomi olmadan mümkün olamayacağını

---

⁵ Alman iktisatçı Friedrich List’in (1789-1846) görüşleri, İngiltere’nin serbest ticaret (laissez-faire) politikasına karşı geç sanayileşme sürecinde korumacılığın önemine vurgu yapmaktadır. List, Almanya gibi İngiltere’ye göre sanayileşme sürecine geç giren ülkelerin serbest ticaret yoluyla bu ülkeyi yakalayamayacakları tezini öne sürmektedir. List’e göre bir ülke, uluslararası alanda rekabet gücü olan bir sanayi yapısına sahip oluncaya dek iç piyasayı koruyan gümrük tarifeleri uygulamalıdır. Eşdeyişle geriden gelen ülkeler devlet müdahalesi özellikle de gümrük koruması olmaksızın yeni sanayileri oluşturamazlar. Friedrich List’in asıl çalışması olan “Politik Ekonominin Ulusal Sistemi (1841-The National System of Political Economy)” kendi zamanında çok az etki yaratmakla birlikte, 1870’li yıllarda Alman ekonomi politikasının temel rehberi haline gelmiştir.

savunmuştur. Ulusal ekonominin çıkarlarının da endüstriyel gelişmenin geleceğine bağlı olduğunu ileri süren Witte'ye göre, bir ülkede endüstriyel gelişme ekonominin bütününe yayılmalıdır.

Witte döneminde Rusya'da endüstriyel büyüme hızı Rus ekonomik tarihi boyunca karşılaşılan en yüksek seviyeye ulaşmıştır. 1900 yılında Rusya'da mevcut olan bütün endüstriyel girişimlerin %40'ı 1891 yılından sonra kurulmuştur. (Von Laue, 1962: 218) Gerschenkron'a göre, 1890'lı yıllarda yaşanan endüstriyel hamle Witte'nin izlediği endüstriyel politikaların bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. (Gerschenkron, 1970: 122) Ancak Rusya'da 1890'lı yıllarda yaşanan endüstriyel hamlenin sadece Rus maliye bakanı Witte tarafından izlenen politikalar ile açıklanması doğru olmayacaktır. Nitekim bu çalışmada belirtildiği gibi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus maliye bakanlarının izlediği birbirine yakın politikalar ve bu politikalarındaki kararlı tutumu, Rusya'da güçlü bir endüstrileşmenin gerçekleşmesini sağlamıştır.

Devletin mali gelirlerini arttırmak için dolaylı vergilerin artırılması gerektiğini savunan Rus maliye bakanı Witte döneminde, köylülerin temel tüketim malları çay, votka, kibrit ve gaz yağına vergi konulmuştur. (Yarmolinsky, 1921: 48) Özellikle Vyshnegradsky ve Witte döneminde devletin izlediği mali politikalar sonucunda artan dolaylı vergiler, Rus köylüleri üzerinde ağır vergi yükü oluşturmuştur. Bu dönemde, vergi politikaları ve bu politikaların köylüler üzerinde yarattığı mali baskı önemli bir toplumsal hoşnutsuzluk kaynağı olmuş ve kamuoyu tarafından sert bir biçimde eleştirilmiştir. Ancak Rus maliye bakanı Witte kamuoyunu memnun edecek vergi politikaları izlemek yerine endüstrileşme sürecini başlatmayı tercih etmiştir. Böylece, devletin izlediği zorunlu tasarruf politikası ile düşük gelir düzeyli sınıflardan toplanan gelirler aktif bir biçimde yatırımlara aktarılmıştır.

Rus hükümetleri tarafından izlenen gümrük tarifesi politikaları hem koruma amaçlı hem de devlet gelirlerini arttırmaya yönelikti. Witte döneminde ise bu amaçlara ödemeler dengesi fazlası oluşturularak altın standardına geçişin kolaylaştırılması amacı eklenmiştir. Rusya'da özellikle ithal edilen kahve, tütün, tuz, alkollü içecekler ve çay gibi gıda maddeleri tarifelerin gelir sağlayıcı özelliğini açıkça yansıtmaktadır. 1881'de gıda maddeleri ithalatı toplam ithalatın %30.3'ünü oluştururken, 1897-1900 yılları arasında bu oran %69.4'e yükselmiş, ithalat hacminde meydana gelen bu artış tarife gelirlerinin de yükselmesine neden olmuştur. (Kahan, 1967: 470) Öte yandan bu dönemde dolaylı vergi ve gümrük tarifesi gelirlerinin artması devlet bütçesinin denkleşmesinde önemli rol oynamıştır. (Von Laue, 1954: 61)

Ayrıca ülkede genellikle iç fiyatlar yabancı ürün fiyatlarından daha yüksek olduğu için devletin sermaye malı üreten firmalarla yaptığı arz sözleşmeleri gizli bir sübvansiyon özelliği taşımış ve bazı sermaye malları üzerine tarifeler koyularak yurt içi sermaye malı üretimi de devlet tarafından desteklenmeye çalışılmıştır. Örneğin, devlet yerli ray üreticilerine İngiliz firmalarının istediği fiyatın iki katından fazlasını ödemiştir. (Weiss ve Hobson, 199: 128) Yine bu dönemde tarifelerle korunan endüstrilerde istihdam artışı sağlanmıştır.

Rus maliye bakanı Witte döneminde tarifeler yüksek tutularak ödemeler bilançosu fazlası oluşturulmaya çalışılmış, böylece devletin rubleyi istikrarlı kılmak için altın rezervi toplaması amacı 1898 yılına gelinceye dek devam etmiştir. Bu dönemde altın rezerv miktarı 1548.45 milyon altın rubleye yükselmiş, bu artışın 676.95 milyon altın rublesi Witte döneminde elde edilmiştir. Altın rezervinde meydana gelen artışın 239.5 milyon altın rublesi yurtiçi üretimle ve 436.9 milyon altın rublesi dışarıdan krediler alınarak sağlanmıştır. (Crisp, 1953: 169) Dolayısıyla Rus hükümeti tarafından alınan mali ve parasal tedbirler ülkede 1897 yılında altın standardına girişi kolaylaştırmıştır. Rusya'nın altın standardını kabul etmesi ve güçlü bir altın rezervine sahip olması borçların düzenlenmesinde ödeme gücünü garantilediğinden, devletin dış borçlanma kabiliyetini arttırmış ve özel yabancı yatırımların yurt içine akmasını sağlamıştır. Yabancı sermaye akışı devletin iç tasarruflara bağımlılığını azaltmış ve endüstriyel gelişme için gerekli özel fonların büyük ölçüde karşılanmasını sağlamıştır. Dolayısıyla Rus maliye bakanları Reutern, Bunge, Vyshnegradski ve Witte ülkede finansal istikrar sağlayarak ülkeye yabancı sermaye girişini kolaylaştırmıştır. (McKay, 1970: 9)

Rus maliye bakanı Witte döneminde de ülkede demiryolları yapımını hızlandıran politikalar izlenmiştir. 1892-1903 döneminde ülkede yapılan toplam demiryolu inşaatı 27.427 kilometre iken, 1899 yılında demiryolu yapımı en yüksek seviyeye, 5.257 kilometreye ulaşmıştır. (Ames, 1947: 58) 1900 yılında, demiryolları ağının genişliği bakımından Rusya, dünyada, Amerika Birleşik Devletleri'nden sonra gelerek ikinci duruma yükselmiştir. (Falkus, 1986: 87) 20. yüzyılın ilk on yılı boyunca demiryolu yapımı 1890'lı yıllardan çok daha az olmuştur. Nitekim 20. yüzyılın ilk on yılında yapılan toplam demiryolu inşaatı tutarı 21.722 kilometre iken 1890'larda ise bu miktar 23.113 kilometreye ulaşmıştı. Öte yandan 1890 ve 1901 arasında demiryolu şebekesinde devletin payı %23,5'ten %60,5'e yükselmiştir. (Weiss ve Hobson, 199: 126)

Rusya'da demiryolları, demir, çelik ve kömür üretimi için güçlü bir talep yaratılmasını sağlayarak geriye doğru, endüstriyel malların ve tarımsal ürünlerin pazarlara ulaşımını mümkün kılarak da ileriye doğru bağlantı

etkileri yaratmıştır. Ülkede kömür üretiminde Donetz Havzası, 1890'da 367,2 milyon pud'luk kömür üretiminin %50'sini karşılarken, 1900 yılında ise 995,2 milyon pud olan toplam kömür üretiminin %70'ini karşılamaktaydı. (Falkus, 1986: 88) Ayrıca 1890'da toplam demir üretimi 106,3 milyon pud iken 1900'de 367,2 milyon pud'a çıkmış ve güneyin demir cevheri yatakları 1890 yılında Rusya'nın toplam demir üretiminin %21,6'sını ve 1900 yılında ise %57,1'ini sağlamıştır. (Falkus, 1986: 88) Yine demiryolları yapımı ile birlikte nakliye ücretleri azalmış, ihracat hacmi artmıştır. (Von Laue, 1969: 90)

Rusya'da 1890'lı yıllarda hızlı endüstriyel büyüme yaşanırken, tarımsal kesimde durgunluk artmış, bu durum Rus ekonomisinde ikili (dual) yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dengesiz kalkınma modeli görüşünü savunan Rus maliye bakanı Witte, 1900 yılına kadar tarımsal kesimde radikal değişiklikler yaratacak politikalar izlememiştir. Witte, Rusya'daki ekonomik dengesizliğin görece geri kalmış sektörleri gelişmeye zorlayacağını savunmuştur. Bu nedenle, maliye bakanı başlangıçta Rusya'da tarımsal kesim de geleneksel kurum olan komünal yapıyı desteklemiştir.

Ancak, Rusya'da sosyal yapının durumu Rus köylüsünün ekonomik durumunu da etkilemiştir. Köylülerin, nüfusun geri kalanı ile hukuki eşitliğe sahip olması ve endüstriyel kapitalizmin tarımsal kapitalizm ile birlikte gelişmesi gerektiğinin bilincinde olan Witte, daha sonraki yıllar içinde tarımsal kesime yönelik tedbirler de almıştır. Rusya'da kırsal kesimde geçerli olan komünal yapının değişmesi gerektiğini öne süren Witte, Ekim 1898 tarihinde Rus Çarı Nicholas'a gönderdiği mektupta, tarımsal kesim ile ilgili görüşlerini ve köylülerin ekonomik durumlarının iyileştirilmesi için gerekli değişimleri açıkça ifade etmiştir. (Mehlinger and Thompson, 1972: 182) Witte, Rusya'da tarımsal üretimde artış olması için köylülerin özgürleşmesi ve kapitalist üretim ilişkilerinin geçerli olduğu, rekabetçi ve ferdi mülkiyet haklarının geliştiği köylü ekonomisinin yaratılması gerektiğini savunmuştur. (Mehlinger and Thompson, 1972: 183; Von Laue, 1958: 41) Ona göre, köylüyü çocukları gibi gören yasal çerçevenin köylülerin sahip oldukları mülkiyet ve vatandaşlık haklarını etkin olarak kullanmalarını sağlayacak biçimde yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. (Tompkins, 1932: 239)

Ancak Rusya'da devlet politikalarının asıl amacı köylülerin üretimini arttırmak değil tarımsal üretimin büyük bölümüne vergi yoluyla el koymak olduğundan, köylülerin durumunun iyileştirilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasında Witte siyasi olarak yeterince destek görmemiştir. Bu nedenle Rusya'da 20. yüzyıl başlarına kadar kırsal kesimi geliştirmek için yeterli tedbir alınmamıştır. Köylülerin üzerindeki vergi yükü teşvik edici unsurların harekete geçmesini engellemiş, köylüyü sermaye birikimi

yapmaktan alıkoymuştur. Rus maliye bakanı, sadece 1894 yılında tarımsal kesimde vergilerin ödenmesinde geçerli olan ortak yükümlülüğü kaldırmış, Devlet Toprak Bankası ipoteklerinin üzerindeki faiz oranlarını %4'ten %3.5'e düşürmüştür. (Mosse, 1996: 118) Ayrıca 1894 yılından itibaren vergiler maliye bakanına bağlı devlet görevlileri tarafından toplanmaya başlanmış ve köylülerin yasal durumu ile ilgili düzenlemeler yapılmıştır. (Yarmolinsky, 1921: 214)

Rusya'da maliye bakanı Witte döneminde, Devlet Bankası ve büyük ticari bankalar endüstriyel yatırımlar için gerekli olan sermayenin hareketliliğinin sağlanmasında ve demiryolları yapımında önemli rol üstlenmiştir. (Sinzheimer, 1965: 218) 1894 yılında Devlet Bankası yeniden örgütlenmiş ve bu banka endüstrileşmenin finansmanında önemli rol oynamıştır. Endüstriyel yatırım araçları Devlet Bankası aracılığıyla ihraç edilmiştir. (Von Laue, 1969: 95) Öte yandan, Devlet Bankası mali açıdan zayıf bankaları satın alarak finansal sistemin güvenilirliğinin devamını sağlamaya, para ve sermaye piyasasının zayıflığını ikame etmeye çalışmıştır. Bu bağlamda ülkede vergileme yoluyla elde edilen kaynaklar bankacılık sektörüne aktarılmış, devletin vergileme gücü ile bankacılık sisteminin olanakları birleştirilerek kaynaklar endüstriyel yatırımlar için kullanılmıştır. (Crisp, 1976: 155) Özellikle, 1894 yılında yaşanan ekonomik durgunluk döneminde büyük ölçekli endüstriyel girişimlere doğrudan krediler verilmiş, bu krediler ile makine-teçhizat alımı finanse edilmiştir. (Crisp, 1976: 134)

Rusya devletin izlediği bu endüstrileşme politikaları neticesinde hem gelişmiş bir endüstriyel yapıya kavuşmuş hem de dünya ülkeleri arasında endüstriyel gelişmişlik açısından önemli bir konuma ulaşmıştır. Nitekim 1890'lı yıllarda endüstride görülen %8'i aşan büyüme oranı, bu yıllarda sağlanan ekonomik gelişmeyi açıkça ortaya koymaktadır. (Gerschenkron, 1947: 150) Yine 1890 yılında 1,5 milyar ruble olan toplam mal üretim değeri 1900 yılında 3 milyar rubleye çıkmıştır. Aynı şekilde, 1900 yılına gelindiğinde sanayideki işgücü sayısı yaklaşık 3 milyona ulaşmıştır. (SSCB Ekonomi Enstitüsü Bilimler Akademisi, 1996: 139) Sonuç olarak, ele alınan verilerden de görüldüğü gibi, Rusya'nın 1890'lı yıllarda dünyada endüstrileşen ülkeler kervanına katılmış bir ülke konumuna geldiği söylenebilir.

5. SONUÇ

Rusya'da endüstrileşme süreci öncesinde ekonomik yapı üzerinde devletin doğrudan kontrol gücü görece sınırlı iken, 19. yüzyıl boyunca devlet ekonomik yapının dönüşüm sürecinde önemli rol oynamıştır. Ekonomik güçlerin arasında yer alabilmek için endüstrileşmenin gerekliliğinin farkına

varan Çarlık rejimi, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren endüstrileşmeye yönelik iktisat politikalarına ağırlık vermiştir. 1850'li yılların ikinci yarısından itibaren izlenen para ve maliye politikalarına da endüstrileşme amacı damgasını vurmuştur.

Rusya'da 19. yüzyılda endüstriyel gelişme için; yurt içi taşımacılık ağının geliştirilmesi, rublenin değerinde istikrarın sağlanması, ihracat fazlası vermesi ve yeni endüstrilerin kurulması için devlet teşvikler sağlaması ve emekleme döneminde olan endüstrilerin korunması gerekmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus hükümeti, bu hedefleri içeren politikalar izlemiş, Çarlık devletinde ekonomik modernleşmenin en güçlü destekçileri maliye bakanları olmuştur. Birbirini tamamlayan politikalar izleyen maliye bakanları Rusya'nın endüstrileşmesine ortak ve tek bir yön vermiştir. Özellikle 1890'lı yıllarda Rusya'nın endüstri birikimi büyük gelişme gösterdi. Bu büyük gelişmenin arkasında 1893-1903 yılları arasında görev yapan Sergei Witte'nin izlediği devletçi sanayileşme politikalarının rolü büyük olmuştur. Witte aslında Rusya bürokrasisinde 1861 sonrası endüstrileşmeye yönelik değişen iktisat zihniyetinin vardığı doruk noktası olarak da düşünülebilir. 1861 sonrası liberal iktisat politikalarının arzulan endüstrileşme başarısını göstermekte yetersiz kalması Fredrich List geleneğine bağlı gelişen bir korumacı ve müdahaleci bir iktisat zihniyetinin Rus maliye bürokrasisinde gelişmesine neden olmuştur. Witte endüstrileşmeyi Rusya için ulvi bir amaç konumuna getirmiş ve kendisinden önce gelen üç önemli maliye bakanına nazaran daha fazla endüstrileşme çabası içinde olmuştur. Ancak 1861 Azatlık Yasası sonrası döneminin maliye bakanları olan Reutern, Bunge, Vyshnegradsky ve Witte'nin iktisat siyaseti bütün olarak değerlendirildiğinde, politikaların deneme ve yanılma süreçlerine bağlı geliştiği, laissez-faire siyasetinden korumacılığa ve devletçiliğe doğru yön değiştirdiği, kopukluktan çok sürekliliğin öne çıktığı bir dönem olarak görülebilir. Dolayısıyla 20. yüzyılın başında dünyanın yedi sanayileşmiş ülkesinden biri konumuna gelen Rusya'nın endüstrileşmesi temelde başarılı Rus maliye bakanlarının birbirini tamamlayan endüstrileşme politikalarının bir ürünüdür.

KAYNAKÇA

- Ames, E. (1947). "A Century of Russian Railroad Construction: 1837-1936", *American Slavic and East European Review*, Vol. 6, No. ¾, pp. 57-74
- Anonich, B. (2006). "The Russian Economy and Banking System", *The Cambridge History of Russia*, Vol. 2: Imperial Russia, 1689-1917, D. Lieven (Ed.), Cambridge University Press, Cambridge, pp. 394-425
- Anan'ich, B. (1999). "State Power and Finance in Russia, 1802-1917: The Credit Office of the Finance Ministry and Governmental Control over Credit

Institutions”, *The State, The Financial System and Economic Modernization*, R. E. Sylla, R. H. Tilly, G. T. Casares (Ed.), Cambridge University Press, Cambridge

- Bromley, J. (2002). *Russia 1848-1917*, Heinemann Educational Publishers
- Chang, H. J. (2003). *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü*, (Çev. Onmuş T.), İletişim Yayınları, İstanbul
- Crisp, O. (1953). “Russian Financial Policy and the Gold Standard at the End of the Nineteenth Century”, *The Economic History Review*, Vol. 6, No. 2, pp. 156-172
- Crisp, O. (1976). *Studies in the Russian Economy Before 1914*, Palgrave Macmillan
- Crisp, O. (1991). “Russia”, *Patterns of European Industrialization, The Nineteenth Century*, R. Sylla and G. Toniolo (Ed.), Routledge, London, pp. 248-268
- Ellison, H. J. (1965). “Economic Modernization in Imperial Russia: Purposes and Achievements”, *The Journal of Economic History*, Vol. 25, No. 4, pp. 523-540
- Falkus, M. E. (1986). *Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914*, (Çev. Şenel, A.), V Yayınları, Ankara
- Gerschenkron, A. (1947). “The Rate of Growth in Russia: The Rate of Industrial Growth in Russia, since 1885”, *The Journal of Economic History*, Vol. 7, Supplement: Economic Growth: A Symposium, pp. 144-174
- Gerschenkron, A. (1962). *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Harvard University Press, Cambridge
- Gerschenkron, A. (1965) “Agrarian Policies and Industrialization: Russia 1861-1917”, *The Cambridge Economic History of Europe*, Vol. VI, Part II, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 706-872
- Gerschenkron, A. (1970). *Europe in the Russian Mirror Four Lectures in Economic History*, Cambridge University Press, Cambridge
- Gregory, P. R. (1972). “Economic Growth and Structural Change in Tsarist Russia: A Case of Modern Economic Growth”, *Soviet Studies*, Vol. 23, No. 3, pp. 418-434
- Gregory, P. R. (1979). “The Russian Balance of Payments, the Gold Standard, and Monetary Policy: A Historical Example of Foreign Capital Movements”, *The Journal of Economic History*, Vol. 39, No. 2, pp. 379-400
- Harcave, S. (2004). *Count Sergei Witte and The Twilight of Imperial Russia: A Biography*, M. E Sharpe, New York
- Hobson, J. M., (1997). *The Wealth of States: A Comparative Sociology of International Economic and Political Change*, Cambridge University Press, Cambridge
- Kahan, A. (1967). “Government Policies and the Industrialization of Russia”, *The Journal of Economic History*, Vol. 27, No. 4, pp. 460-477

- Kipp, J. W. (1975). "M. Kh. Reutern on the Russian State and Economy: A Liberal Bureaucrat during the Crimean Era, 1854-60", *The Journal of Modern History*, Vol. 47, No. 3, pp. 437-459
- Lenin, V. İ. (1988). *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, (Çev. Erdoğan, S.), Sol Yayınları, Ankara
- Madariaga, İ. (1996). *Çariçe Katerina*, (Çev. Harmancı, M.), Sabah Kitapları, İstanbul
- McKay, J. P. (1970). *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885-1913*, Chicago, London
- Metzer, J. (1974). "Railroad Development and Market Integration: The Case of Tsarist Russia", *The Journal of Economic History*, Vol. 34, No. 3, pp. 529-550
- Mehlinger, H. D. and Thompson, J. M. (1972). *Count Witte and the Tsarist Government in the 1905 Revolution*, Indiana University Press, London
- Milward, A. S. and Saul, S. B. (2012). *The Development of the Economies of Continental Europe, 1850-1914*, Routledge
- Mosse, W. E., (1996). *An Economic History of Russia, 1856-1914*, I. B. Tauris, London
- Plaggenborg, S. (1995) "Tax Policy and the Question of Peasant Poverty in Tsarist Russia 1881-1905", *Cahiers du monde Russe*, Vol. 36, No. 1-2, pp. 53-69
- Rogger, H. (1981). "Amerikanizm and the Economic Development of Russia", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 23, No. 3, pp. 382-420
- Rogger, H. (1983). *Russia in the Age of Modernisation and Revolution 1881-1917*, Longman, New York
- Sanders, J. T. (1984). " 'Once More Into the Breach, Dear Friends', A Closer Look at Indirect Tax Receipts and the Condition of the Russian Peasantry, 1881-1899", *Slavic Review*, Vol. 43, No. 4, pp. 657-666
- Sinzheimer, G. P. G. (1965). "Reflections on Gerschenkron, Russian Backwardness and Economic Development", *Soviet Studies*, Vol. 17, No. 2, pp. 209-225
- Sontag, J. P., (1968). "Tsarist Debts and Tsarist Foreign Policy", *Slavic Review*, Vol. 27, No. 4, pp. 529-541
- SSCB Ekonomi Enstitüsü Bilimler Akademisi (1996). *Politik Ekonomi Ders Kitabı*, (Çev. Yarkın, İ.), İnter Yayınları, Ankara
- Tompkins, S. R. (1932). "Why Witte Failed to Solve the Peasant Problem", *The Journal of Modern History*, Vol. 4, No. 2, pp. 235-239
- Trebilcock, C. (1981). *The Industrialization of The Continental Powers, 1780-1914*, Longman, London
- Von Laue, T. H. (1951). "The Industrialization of Russia in the Writings of Sergej Witte", *American Slavic and East European Review*, Vol. 10, No. 3, pp. 177-190

- Von Laue, T. H. (1954). "A Secret Memorandum of Sergei Witte on the Industrialization of Imperial Russia", *The Journal of Modern History*, Vol. 26, No. 1, pp. 60-74
- Von Laue, T. H. (1958). "Count Witte and the Russian Revolution of 1905", *American Slavic and East European Review*, Vol. 17, No. 1, pp. 25-46
- Von Laue, T. H. (1962). "The State and The Economy", *The Transformation of Russian Society*, C. E. Black (Ed.), Harvard University Press, Cambridge, pp. 209-255
- Von Laue, T. H. (1969). *Sergei Witte and the Industrialization of Russia*, Atheneum, New York
- Von Laue, T. H. (1991). "The Role of The State in Promoting Economic Development: The Russian Case and its General Implications", *Patterns of European Industrialization: The Nineteenth Century*, R. Sylla and G. Toniolo (Ed.), Routledge, New York, pp. 64-79
- Weiss, L. Hobson, J. M. (1999). *Devletler ve Ekonomik Kalkınma*, (Çev. Dünder, K.), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara
- White, C. M. (1976). "A Russian Attempt to Calculate Social Saving", *Soviet Studies*, Vol. 28, No.1, pp. 110-113
- Wolfe, B. D. (1967). "Backwardness and Industrialization in Russian History and Thought", *Slavic Review*, Vol. 26, No. 2, pp. 177-203
- Yarmolinsky, A. (1921). *The Memoirs of Count Witte*, Doubleday Page & Company, New York